

VLADIMÍR SMÉKAL

ROZUMĚT LIDEM

OSOBNOST OČIMA MODERNÍ PSYCHOLOGIE

Každý člověk si někdy — obvykle ve chvílích konfliktů a neúspěchů — klade otázky: „Jaký jsem?“, „Jací jsou lidé, s nimiž se stýkám?“, „Jak se mám chovat k tomuto člověku?“, „Mohu tomuto člověku důvěřovat?“, „Mohu ho změnit?“ Odpovědi na takové i podobné otázky můžeme získat studiem psychologie osobnosti. O osobnosti nás však poučí i vědecký komunismus, sociologie, etika, pedagogika, literární věda a v neposlední řadě i četba dobré krásné literatury.

Psychologický pohled na osobnost sleduje, jak a proč lidé dělají to, co dělají. Sloveso „dělat“ zde zastupuje nejen všechny činnosti s věcmi a sociální styky, ale i vnitřní činnosti poznávání, rozhodování, snění, citového prožívání atd. Psychologie osobnosti popisuje a vysvětluje činy lidí i vnitřní svět člověka. Její poznatky nám umožňují předvídat, jak se člověk v určité situaci zachová, jak ji bude prožívat. Dokonalý znalec lidské osobnosti dovede navíc na člověka působit a měnit ho v souladu s určitou normou nebo ideálem.

Současná psychologie považuje osobnost — vedle úkolů a situací — za rozhodující determinantu jednání a prožívání. Když tedy různí lidé provádějí různé své pracovní úkoly, nelze to vysvětlit jen náročností úkolů nebo zvláštnostmi pracovní situace, ale i takovými charakteristikami osobnosti, jako jsou vztah k práci, určitá míra schopností a dovedností, zdravotní stav atd.

Tradiční psychologie osobnosti se domnívá, že poznat osobnost znamená zjistit její vlastnosti, které jsou podle vzoru chemie považovány za jakési elementy osobnosti. Avšak každý, kdo pracuje s lidmi, ví, jak malou poznávací hodnotu mají např. výroky: „Tento člověk druhým ubližuje, protože je agresivní.“ Nebo: „Tento žák se špatně učí, protože je líný.“ Termíny „agrese“, „lenost“ a mnohé další názvy vlastností zahrnují obsahově velmi rozmanité mechanismy jednání, jejichž podstata není dosud objasněna.

Moderní psychologie se také snaží zjistit, z čeho se osobnost skládá. Její analýzy nás však přivádějí k základním funkčním jednotkám, které se podle svého původu, vnitřní struktury a funkcí rozlišují na rysy, mechanismy, stavy, procesy, potřeby, schopnosti aj. Funkční jednotky tvoří z osobnosti složitý dynamický systém, otevřený vůči vnějším vlivům a stále se vyvíjející a dotvářející. Říkáme-li „systém“, máme tím na mysli, že jde o složité předivo vztahů a závislostí jednotlivých funkčních jednotek. Slovem „dynamický“ míníme, že funkční jednotky řídí lidské činnosti a determinují jednání člověka ve světě i průběh a uzpůsobení jeho prožitků.

Psychologické teorie osobnosti se mezi sebou liší právě tím, které funkční jednotky považují za základní a jak objasňují jejich genezi a vzájemné vztahy. Nejčastěji se osobnost chápe jako jednota temperamentu, schopností, zaměřenosti a charakteru. Každá složka osobnosti je tvořena větším počtem funkčních jednotek. Např. rysy stálosti a lability, introverze (uzavřenosti) a extraverze (otevřenosti) svými kombinacemi vytvářejí čtyři známé typy temperamentu, schopnosti zahrnují jednak obecnou inteligenci, jednak speciální nadání, do složky zaměřenosti patří potřeby, sklony, zájmy, ideály, hodnoty, postoje. Zabýváme-li se charakterem, zkoumáme, jak je člověk zásadový, statečný, čestný, odpovědný, ohleduplný, pracovitý atd.

Je nesporné, že znalost funkčních jednotek slouží každému, kdo pracuje s lidmi — ať je to třeba učitel, lékař, právník, pracovník personálního oddělení, nebo vedoucí pracovník — k porozumění lidem a je předpokladem k účinnějšímu výchovnému, léčebnému a jinému působení na lidi.

Co je osobnost?

Pro psychologii je osobností každý jedinec, avšak mezi lidmi jsou velké rozdíly v míře osobnostní zralosti. Člověk se rodí jako organismus a osobností se stává v průběhu svého vývoje díky procesům začleňování do společnosti (socializace) a vytváření osobní totožnosti (individuace). V osobnosti se tak sjednocuje sociální kvalita člověka s tím, co jedinec ze sebe udělal. Základní funkcí osobnosti je usměrňovat činnosti jedince k určitému cíli, kolem určitého jádra. Přední sovětské psychologové B. V. Zeigarniková a B. S. Bratus tento názor vyjadřují velmi kategoricky: „Stát se osobností znamená zaujmout určitý životní, především mravní postoj; v dostatečné míře si uvědomit a nést odpovědnost za tento postoj; potvrzovat jej svými činy, skutky, dílem, celým svým životem.“ V tomto smyslu je člověk osobností tím více, čím více je autorem svých činů, čím více jsou jednání a vnitřní svět jeho výtvořem, uskutečňovaným s plným vědomím všech důsledků, odpovědně a uvážlivě vůči lidem, s nimiž se stýká, a vůči společnosti, v níž žije.

Uznání tohoto hlediska ovšem znamená připustit, že pomocí funkčních jednotek osobnosti není třeba vysvětlovat každé jednání nebo prožívání, ale jen takové, v němž se projevují základní vztahy jedince ke skutečnosti. Když nám např. sedne moucha na tvář, je její odehnání prostou reflexní reakcí, když se však na tváři škrábeme při rozhodování, může to být pro daného jedince charakteristický výraz rozpaků.

Z pojetí osobnosti jako autorství činů vyplývá, že lidé se z osobnostního hlediska mezi sebou liší tak, jak se liší různě vyspělí autoři psaných textů. Stejně jako se literární dovednost spisovatele zdokonaluje jen a jen psaním, tak také osobnost roste vlastními činnostmi. „To, co děláme, dělá z nás to, co jsme“ (H. Allen). Osobnost tedy není jednou provždy daný stav nebo stupeň, jehož jsme v určitém období života dosáhli, ale proces, neustálý vývoj a utváření determinant našich činů. Jen ti, kdo nerealizují své činy uvědoměle a jako své vlastní a raději napodobují (což je pohodlnější), zůstávají stát na místě. Zdravá osobnost je v každém okamžiku výsledkem předchozího vývojového procesu a přípravou následujícího sebeutváření. Člověk, který přestane uvědoměle hledat a uskutečňovat svou životní dráhu, může přežívat jako organismus, ale jeho osobnost umírá, a naopak jsou lidé, jejichž osobnost přežívá jejich individuální existenci významem a společenskou hodnotou díla, které vytvořili.

Pojetí osobnosti jako autorství činů je protikladné teorii rolí. Ta chápe osobnost jako pouhý souhrn způsobů chování, o nichž si jedinec myslí, že jsou vhodné v určitých životních pozicích a situacích. Neméně polemicky je autorská koncepce osobnosti zaměřena proti existencialistické teorii hráče a behavioristické teorii loutky, tedy proti názoru, že osobnost buď nezávazně „volí svou svobodu“, nebo je bezmezně manipulována a má jen iluzi svobody.

Vnější obraz osobnosti

Při poznávání osobnosti zvolíme postup od jevu k podstatě. Nejprve si ukážeme, jak osobnost vypadá, jak se projevuje, jaké jsou její činnosti, a pak se budeme zabývat vysvětlením, proč tomu tak je.

Pozorujeme-li druhého jako osobnost, uvědomujeme si, jak člověk vypadá po stránce tělesné, a pak si všímáme, jaké jsou jeho vnější projevy (výraz), způsoby chování a výkony. Ze získaných informací sestavujeme vnější obraz osobnosti. V něm jsou shrnuty údaje o průběhu činnosti, o jejím obsahu (cíli), o přiměřenosti podmínkám, v nichž činnost probíhá, a o úrovni výsledků činnosti. Už z těchto stránek činnosti můžeme vyvodit významné poznatky o funkčních jednotkách osobnosti.

Dynamika průběhu činnosti (vyjádřená ve výrazových projevech a v charakteristikách chování jako rychlý — pomalý, napjatý — uvolněný, vzrušený — klidný, rázný — chabý) nás informuje o vitalitě (tj. základní životní energii), temperamentu, citové dynamice, ale i o některých zvláštnostech uvědomování skutečnosti a o tělesné stavbě.

Ze zvláštností obsahu činnosti, z toho, čemu jedinec dává přednost, o co usiluje, na co se zaměřuje a čemu se vyhýbá, usuzujeme na zaměřenost, tedy na motivační funkční jednotky, jako jsou zájmy, potřeby, hodnoty, ideály, přání a touhy.

Když posuzujeme soulad osobnosti s životními podmínkami, když zjišťujeme, jak osobnost sleduje své cíle a jak se chová ve svízelných situacích, dovidáme se, jaké jsou adaptační mechanismy osobnosti, jaké jsou charakteristické způsoby vyrovnávání se s úkoly života a s nesnázemi na cestě k cíli.

Úroveň výsledků činnosti je podmíněna schopnostmi, zkušenostmi, dovednostmi a pojetími (schémata) věcí, lidí a událostí. Předmětem zkoumání jsou tu nejen poznávací, ale i sdělovací, pracovní, sportovní a herní činnosti, prostě úkony a výsledky, jejichž dokonalost lze kvantitativně vyjádřit.

Již mnoho psychologů se pokusilo o objasnění jednotlivých stránek činnosti pomocí různě vymezovaných složek osobnosti. S. L. Rubínštejn v této souvislosti chápe osobnost jako souhrn vnitřních podmínek jednání, jimiž se zprostředkovávají vnější vlivy, které toto jednání vyvolávají. Vnitřní podmínky se během života jedince vyvíjejí a uspořádávají do dílčích složek funkčních jednotek. Ty pak na sebe hierarchicky navazují a utvářejí se od jednodušších a obecně druhových k složitějším a specificky lidským, od vrozených a biologicky podmíněných k získaným výchovou a sebevýchovou, od jednotek, které řídí dynamiku činnosti, až po systémy, na nichž závisí obsah životního způsobu osobnosti.

K základům lidské přirozenosti patří *systém energetický*. Zahrnuje tělesnou stavbu, biochemické zvláštnosti organismu, typ vyšší nervové činnosti, temperament, hloubku a šíři pole vědomí, jednoduché citové vlohy k optimismu, hněvu, apatii, strachu a smutku. Jeho funkční jednotky jsou převážně vrozené a determinují spíše formu a styl než obsah projevů osobnosti.

Neméně základní je *systém orientační a výkonový*. Patří do něho předpoklady k vnímání, pamatování, myšlení, sdělování a tvoření, ale i speciální schopnosti technické, výtvarné, hudební, jazykové, herecké, vědecké, organizační, sportovní aj. Vlohy, z nichž výkonové předpoklady vyrůstají, jsou rovněž vrozené, ale A. N. Leontějev např. prokázal, že speciálním výcvikem lze dosáhnout značného pokroku v jejich rozvoji. Bylo zjištěno, že potenciální možnosti většiny lidí jsou daleko větší než jejich realizované schopnosti. Podmínkou rozvíjení je však dostatek podnětů v raném věku a během vývoje před dosažením dospělosti.

Motivační systém určuje volbu cílů, kladné a záporné vztahy člověka k jednotlivým oblastem skutečnosti. Psychologie získala hodně poznatků o potřebách a zájmech, méně je dosud známo o motivační funkci hodnotových orientací, zásad a přesvědčení. Soudí se, že k nejsilnějším lidským motivům patří touha po poznání, sociálních vztazích, lásce, sebeuplatnění, uznání a smyslu života. Jestliže však nejsou uspokojeny ještě základnější potřeby fyziologické a také potřeba bezpečí, ztrácejí uvedené vyšší motivy svou naléhavost. Na úlohu uspokojování vyšších lidských potřeb nejednou poukazoval V. I. Lenin. Dává vědecké psychologii úkol, aby zjistila, za jakých podmínek by se člověk „mohl realizovat, dát si skrze sebe sama objektivitu v objektivním světě a tak se uskutečnit“. Známý je jeho požadavek „dát pracujícím takovou práci, v níž by se mohli projevit, rozvinout své schopnosti, odhalit talenty, které v nich dřímou“. Na splnění tohoto požadavku závisí zformování potřeby pracovat jako hlavní lidské potřeby. Předpokládá se, že vrozeny jsou jen elementární motivy, ale všechny vyšší jsou získány výchovou a socializací.

Systém kontrolní a adaptační zajišťuje zvládnání životních úkolů a situací a ovlivňuje způsoby zdolávání obtíží a konfliktů. Adaptační mechanismy a schémata se utvářejí od raného věku na základě kladných či záporných zkušeností a rozhodují o tom, zda přistupujeme k životním situacím jako k výzvě a úkolu, nebo jako k hrozbě. Podle toho buď usilujeme o konstruktivní řešení životních problémů, nebo se cítíme stále ukřivdění, buď bojujeme s překážkami, nebo na ně slepě útočíme, nebo také před nesnázemi kapitulujeme a stále hledáme u někoho oporu; buď umíme prohrát a znovu být aktivní, nebo se stále vymlouváme na okolnosti či svádíme vinu na druhé.

Ústřední skupinu funkčních jednotek tvoří sebepojetí, složené ze sebehodnocení, osobního ideálu vlastního já, sebeúcty a sebevědomí. Sebepojetí je do značné míry určováno tím, jak si myslíme, že nás vidí druzí.

Máme-li se vyznat v osobnosti, musíme též zjistit, jaká je jako celek. Jak je jedinec vyrovnaný a ucelený, jak je důsledný a stálý, jak je pružný nebo naopak strnulý (rigidní), jak se dokáže učit ze svých chyb a měnit se v souladu se sebevýchovným cílem.

Abychom však osobnosti co nejúplněji porozuměli, snažíme se dále poznat její životní historii a dráhu, tj. všechny významné události, které ji formovaly. Důležité je zejména vědět, jak probíhal vývoj jedince, jaké vážné nemoci prodělal, jak podnětné bylo jeho životní prostředí. Je důležité znát způsob výchovy a výchovné cíle rodičů, okruh styků, kulturní podněty, průběh docházky do školy, přípravu na zaměstnání, partnerské vztahy i veřejnou činnost. V těchto tzv. činitelích vývoje a mechanismech formování osobnosti mnohdy nacházíme vysvětlení toho, proč vznikly určité nežádoucí funkční jednotky, nebo proč se nevytvořily funkční jednotky žádoucí.

Z našeho výkladu plyne, že rozumět lidem znamená hledat odpověď na otázky týkající se podstatných stránek jejich osobnosti. Nesmíme však při tom zapomínat, že nejdůležitější je nepředpojaté zkoumání pozitivních rysů člověka, jímž se zabýváme, a zjišťování, jak hodnotné jsou jeho motivy a činy. Chceme-li znát druhé, měli bychom se řídit zásadou zformulovanou již před více než 300 lety B. Spinozou: „Upřímně jsem se snažil nevysmívat se lidskému jednání, ani nad ním netruchlit, ani je nezavrhovat, nýbrž je pochopit.“